

UZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

UZBEKISTON RESPUBLIKASI
INNOVATSION
RIVOJLANISH VAZIRLIGI

UZBEKISTON RESPUBLIKASI
INNOVATSION
RIVOJLANISH VAZIRLIGI

**БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
МАГИСТРАНТЛАР ВА ИҚТИДОРЛИ
ТАЛАБАЛАРНИНГ
“ТАФАККУР ВА ТАЛҚИН”**

**МАВЗУСИДАГИ ИЛМИЙ – АМАЛИЙ
ОНЛАЙН КОНФЕРЕНЦИЯСИ**

2020 йил 15 май

ЗИЁВУДДИН НАХШАБИЙ ВА ТЎТИНОМА АСАРИ МУНДАРИЖАСИ

А.Аҳмедов

Бухоро давлат университети магистранти

Бизгача етиб келган кўпгина ёзма манбаларда бой маънавиятимиз тарихи ривоятлар асосида қизиқарли қилиб баён этилган. Шундай тарихий-афсонавий сюжет заминига эга бўлган асарлар қаторига “Тўтинома” асарини ҳам киритиш мумкин. Тасаввуфий, ҳинд эртақ ва эпослари асосида шаклланган бу асар сюжети замонлар оша китобхонларга яқиндан таниш бўлиб, Шарқ халқлари орасида кенг тарқалиб келган. Аввал Санскрит тилидаги “Шукасапгати”, яъни “Тўтининг етмиш ҳикояси” дея атаб келинган ҳикоялар тўплами асрлар ўтиши билан “Тўтинома” номи билан шуҳрат топган ва уни XIV асрга яшаб ижод қилган Зиёвуддин Нахшабий биринчи бор қайта ишлаб, ўзига хос асар яратган эди.¹²³

Шарқ ва Ғарбда шуҳрати таралган Зиёвуддин Нахшабийнинг “Тўтинома” асарини яратилишидан мақсад қизиқарли, ибратомуз ҳикоялар орқали инсонларнинг диний-ахлоқий ва тасаввуфий ғоя руҳида тарбиялашга қаратилган.

Қуръон сураларидан оятлар ва ҳадислар келтирилганлигининг ўзиёқ панду ҳикматга тўла сўзлар, матал ва масалларни ўз ичига олган асардан кўзланган асосий мақсад китобхоннинг эътиборини аллегорик дидактик ҳикоялар орқали диний-ахлоқий тарбиянинг муҳимлигига қаратиш эди.

Таниқли шоир, адиб ва мутасаввиф Зиёуддин Нахшабий XIV асрда Нахшаб (Қарши) шаҳрида туғилган. Ёшлиқ йилларида оиласи билан Ҳиндистонга кўчиб кетган. Умрининг кўп қисми Бадоунда ўтгани учун “Бадоуний”, “Ҳиндий-Бадоуний” нисбалари билан ҳам номланади. Зиёуддин Нахшабий ўз она тилидан ташқари форс, араб, санскрит тилларини пухта билган. Ўз замонасининг тафсир, ҳадис, фалсафа, ахлоқ, тиббиёт, мусика, аруз, тасаввуф, фикҳ сингари илмларини пухта ўрганган. Турмуш қийинчиликларига қарамасдан ҳокимлар ва султонларнинг даъватларини қабул қилмаган. Умрининг охирларида аҳлиуллоҳлар билан қўшилиб, ғўшанишинликни ихтиёр этган.

Мавлавий Ғулом Сарвар ўзининг “Ҳазийнат-ул асфие” асарида бир қатор шайхлар билан бирга Зиёуддин Нахшабий ҳақида ҳам қуйидагиларни маъум қилган: Зиёвуддин Нахшабий қаддаса сирруху Шайх Фаридуддиннинг етакчи халифаларидан, катташайхлардан ва Султон-утторикийн Ҳамидуддин Сўфийнинг невараси эди. Зиёвуддин Ҳиндистоннинг машҳур авлиёларидан эди. У киши Бадоун шаҳрининг бир четки қисмида ўз ишлари билан машғул

¹²³ Ҳасанова Шафоат Саидбековна. “Тўтинома” ва “Қуш тили” туркумидаги асарларнинг қиссий-типологияк ва текстологияк тадқиқи. Докторлик диссертацияси автореферати. Тошкент, 2016.

бўлиб яшар эди. Халқ билан суҳбатлашишни унчалик ҳам хушқурмас эди ва кишиларнинг эътиқоди ва фикрлари билан ҳам иши йўқ эди.¹²⁴

Зиёвуддин Нахшабий умри давомида бир қанча асарлар муаллифи бўлгани тарихий-адабий манбаларда ақс этган. Шулардан “Силкус-сулук”, “Куллиёт ва жузъийот” (Чил номус ёки Номуси Акбар номи билан ҳам маълум), “Қасидаи Рубубия”(ёки Шарҳи қасидаи Сурёний), “Достони гулрез”, “Ашараи мубашшира”, “Лаззатун-нисо” ва “Тўтинома” асарлари шулар жумласидандир.

Зиёвуддин Нахшабийнинг энг машҳур асарларидан бири “Тўтинома” асаридир. Ушбу асар ёзма манбаларда кўрсатилишича ҳижрий 730 ҳижрий(1329-30 милодий) санада ёзиб тугатилган. Ҳинд фольклори намуналарининг қайта ишланган варианты бўлган бу асар асрлар давомида қўлма-қўл бўлиб ўқилган ва турли тилларга таржима қилинган.

Шарқнинг машҳур асари ҳисобланган “Тўтинома” асрлар давомида кўплаб тилларга, жумладан Ҳиндистоннинг шимолида жуда кенг тарқалган урду тилига ҳам таржима қилинган. Ана шундай таржималардан бири Ҳиндистон шаҳаншоҳи Буюк Акбарнинг бош вазири, “Акбарнома” асарининг муаллифи Абу Фазл Алломий томонидан тахминан 1580 йили амалга оширилган. Кейинги даврларда форс тилидаги “Тўтинома” асари Малайз тилида ҳам ўтирди. Унинг туркча варианты 1858йилларда Немис тилига таржима қилинган. Нахшабийнинг “Тўтинома”си бир қанча форсча ва туркча қисқартирилган вариантлари ҳам мавжуд. Масалан “Чил тўти” номи билан маълум асар “Тўтинома”нинг форс тилидаги қисқартирилган шакли бўлса, Муҳаммад Қодирий томонидан XVIII асрнинг охирида қисқартириб ёзгани туркийдадир. Муҳаммад Қодирий Зиё Нахшабийнинг 52 ҳикоясини ўз ичига олган “Тўтинома” асарини қисқартириб, ундан 35 ҳикояни ўз китобига киритган. Муҳаммад Қодирийнинг қисқартирилган “Тўтинома”си Гладвинга 1801йилда ингилиз тилида таржима қилиб кўчирган. 1822йилда Икен томонидан немис тилида таржима қилиб кўчирилган¹²⁵.

Юқорида зикр қилинган асарларнинг аксарияти бизнинг давримизгача етиб келган. Нахшабий шеърлар ҳам самарали ижод қилган. Назмий асарлари таркибидаги фард, байт, рубоий, қитъа, ғазал ва маснавийлар унинг юксакистеъдодидан далолат беради. Атокли рус олими А.Кримский биринчилардан бўлиб Нахшабий ҳаёти ва фаолиятига оид баъзи маълумотларни тўплаган. Кейинроқ Е. Бертельс “Ислому комуси” асарида Нахшабий ва унинг асарлари ҳақида маълумот берган. 1979 йилда эса “Тўтинома”ни таржима қилиб, рус тилида нашр эттирган. Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида “Тўтинома”нинг турли даврларда кўчирилган 9та нусхаси мавжуд. Шуниингдек, 159/ХІХ рақами остида шоирнинг шеърий асарларини ўз ичига

¹²⁴Дуктур Фатхуллох Мужтабонӣ. Дуктур Гуломали Ориё Устодони донишгоҳ. Чопхонаи Гулшан. Ношир. Интишороти Манучехри. Хиёбони жумҳури ислом муқобили синомо Увруто. Эрон. 1372х. Б. 12. PDF

¹²⁵Дуктур Фатхуллох Мужтабонӣ. Дуктур Гуломали Ориё Устодони донишгоҳ. “Тўтинома”. Чопхонаи Гулшан. Ношир. Интишороти Манучехри. Хиёбони жумҳури ислом муқобили синомо Увруто. Эрон. 1372х. Б. 21. PDF

олган “Девони Зиёи Нахшабий” сақланмоқда. У 1850 йилда Муҳаммад Хусайн Булғорий томонидан кўчирилган. Жаҳондаги бир қатор кутубхоналарда, жумладан, Санкт-Петербургдаги М.Е.Салтиков-Шчедрин номидаги давлат халқ кутубхонаси жамғармасида, Эрон Университетининг марказий кутубхонасида 2447 рақам остида 1130х/1718 йилда кўчирилган нусхаси, Париж (Франсия) да мазкур асарни 1331ашёвий рақам остида сақланаётган микрофилми ҳам мавжуд. Шунингдек, Бухоро давлат музей-қўриқхонаси “Хужжатлар” фондида №23496/11 ашёвий рақам остида сақланаётган 1110 х/1698йилда Муҳаммад котиб томонидан кўчирилган нусхаси¹²⁶, Абу Али Ибн Сино номидаги Бухоро вилоят кутубхонасининг “Шарк қўлёзмалари” фондида №192 ашёвий рақам остида сақланаётган 1286х/1869йилда Мулло Миркомил Мирзо бин Мир Исмоил томонидан Чуст вилоятида кўчирилган нусхалари каби бир қанча нусхалари борлиги маълум¹²⁷.

Нахшабийдан кейинроқ яратилган Қодирий ва Латифийнинг “Тўтинома”лари анча ихчам ва ўзига хослиги жиҳатидан ўқувчиларнинг диққат эътиборини қозонган. Уларнинг асарларида бу машҳур сюжет билан боғлиқ бўлган аксарият манзаралар тўлиқ ифодасини топмаган. Юксак даражадаги асарлар талабига жавоб бериши учун улар ўзига хос сюжет ва композицияга, образлар тизими, мазмун билан шакл муносиблиги ва ниҳоят ижодкор тили билан бадий ўзига хос бўёқлар орқали ёритилиши ва ҳеч бўлмаганда анъана қоидаларига риоя қилинмоғи шарт эди. Лекин мазкур асарларнинг ҳаммасида ҳам юқоридаги талабларга риоя қилинган, деб бўлмайди. Бизнинг қўлимиздаги “Тўтинома”нинг мундарижаси қуйидагичадир:

1. Достони Маймун ва Хужаста ва насиҳат гуфтани тўти. Шаби аввал.
2. Достони шоҳи Табаристон ва марди ятоқий ва фидо қардани ў писари худро пешсурати умри подшоҳ. Шаби дувум.
3. Достони заргар ва нажжор ва овардани батони заррин аз шаҳри дигар ва дузидан заргар ва ҳийла қардани нажжор. Шаби севум .
4. Достони марди лашқари ва маликзода ва зани солех ва додани даста гули тоза ва мондани хама тоза. Шаби чаҳорум .
5. Достони Рой Камруд ва илож қардани тўти ва нимқора мондани заҳмати ў. Шаби панжум.
6. Достони заргар ва нажжор ва ҳаёт ва бар пайқари чуб мубтало шудани ҳар ҳафт ошиқ ва рафтани пеши дарахт. Шаби шашум.
7. Достони Ройи Роён бархостани ў аз сари духтари малики Жин ва дигар рўйи пири ошиқ. Шаби ҳафтум.

¹²⁶ Бухоро давлат музей-қўриқхонаси “Хужжатлар” фондида №23496/11 ашёвий рақам остида сақланаётган 1110 х/1698йилда Муҳаммад котиб томонидан кўчирилган нусхаси

¹²⁷ Абу Али Ибн Сино номидаги Бухоро вилоят кутубхонасининг “Шарк қўлёзмалари” фондида №192 ашёвий рақам остида сақланаётган 1286х/1869йилда Мулло Миркомил Мирзо бин Мир Исмоил томонидан Чуст вилоятида кўчирилган нусхалари

8. Достони шахзода ва ҳафт вазир ва офати, ки аз сабаби канизак баду расид ва халос ёфтани ў. Шаби ҳаштум.

9. Достони шоҳи Шом ва озод кардани тўти ва овардани ў мевани ҳаёт аз чашмаи зулмот. Шаби нўҳум.

10. Достони писари вазир ва тожир ва роҳиб ва занони эшон ва суҳан гуфтани тўти чўб.

11. Достони кори хайри писари Ройи Банорасва омадани дарё базиёфат ва номзодкардани бараҳманро бажихати овардани дарё ва машварати ў бафарзандон ва боздилун.

12. Достони марди хокбиз ва ёфтани ў дур қиймати ва дуздидан яке ҳамроҳон ва берун овардан духтари Рой бафаросат ва қиёсати хуяш (بفراسات و كياست خويش) Шаби дувоздахум.

13. Достони фароҳам омадан(жам шудани) ҳаштод ҳаким ва шинохтани табъи маликзода ва навохтани мазомир. Шаби сездахум

14. Достони баёни илми мусиқий ва кайфияти мазомир ва ихтиро ва истимзоҳи он. Шаби чаҳордахум.

15. Достони шеър ва ҳижоб гирифтани гурба ва кушта шудан мушон аз дасти панжаи гурба ва пушаймон шудани гурба. Шаби понздаҳум.

16. Достони Рой қабоҳати писари Рой Банорас ва латофати зани ў ва ошиқ шудани ў бар жувони шўху тирор. Шаби шонздаҳум.

17. Достони Мансур тожир ва мусофирати ў ва омадани шахси бар хайъати Мансур дар хонаи Мансур ва расво шудани хўжа фаръий бадаст хўжа аслӣ. Шаби ҳафдахум.

18. Достони амирзода зовул ва харидани фоли нек ва халоси додани ғук (-غوگفawk) ро аз мор ва ихлос намудани эшон боамирзода. Шаби ҳаждахум.

19. Достони товуси Рой ва уашта шудани ў бадасти зани бараҳман ва ғаммои кардан хоҳар хондаи худ ва хийла сохтан зани бараҳман. Шаби нуздаҳум.

20. Достони духтари зоҳид се шўйи ў ва дар гўр кардани зоҳиди он духтар ва берун овардан шавҳарон ва зинда шудани ў. Шаби бист.

21. Достони шер ва чаҳор вазир ва бараҳман, ки аз муомалати ду вазир осуда шуд ва аз муноқашати ду вазир фарсуда монд. Шаби бисти яқум.

22. Достони Камжуй ва хандаи моҳи ва фатонати кўдаки бепадар ва кушта шудани ҳаштод одами сабаби кулли одами. Шаби бисту дувум.

23. Достони Амир ва дидани гули наргис ва хандидани мурғи бурён ва табассуми Надим. Шаби бисту севум.

24. Достони Башир ва ошиқ шудани ў барҲабзан валат (برحيزا ولت) хўрдани аъробий ва хилват кардани бохоҳари Ҳабзан. Шаби бисту чаҳорум.

25. Достони Жомос ва зани маъсумаи ў ва мақолаи тўти ва шорик дар мадойиҳ ва қабойиҳи нисо ва рижол. Шаби бисту панжум.

26. Достони Шопури амирғавкон ва истийлои хорусор ва интикоми мор ва пушаймон шудани Шопур ва афтодан аз хушовандони давр. Шаби бисту шашум.

27. Достони Зарир шаърий ва рафтани ў батаҳсила молу хойибу хосир мондани шағол аз асп. Шаби бисту ҳафтум.

28. Достони кулол ва зоҳир шудани насаби зани ў ва манфи мондани тарбияти подшоҳ. Шаби бисту ҳаштум.

29. Достони шер ва сиёҳгўш ва бузна бамақр грифтан сиёҳгўш ва халоси додан худро ба латоифи хийла. Шаби бисту нўҳум.

30. Достони заний ва атфоли ў ва хийла қардани паланг ва халос додани занийа худро аз дасти паланг. Шаби сиюм.

31. Достони шағоли нийли ва амир куштани ў бар сибоъ ва вуҳуш ва фазиҳат шудани ў аз феъли худ. Шаби сию якум.

32. Достони хуршид, зани аторид (عطارد) ва се жувони дигар ва офати, ки аз сабаби жамолу-қамол хуршид ба хуршид расид. Шаби сию дувум.

33. Достони се вазир ва як писар ва ду духтари эшон ва маваддати-муҳаббати ҳар як ва расидани ҳар ҳама ба мақсуду-матлуби худ. Шаби сию сеюм.

34. Достони духтари бозарғони Қобил ва се қотиби ў ва бурдани пари он духтарро ва боз овардани хотибон дар шаби сию чаҳорум.

35. Достони ишқбози бораҳманд бодухтари Рой ва ба мақсуд расидани ҳар ду басаъий марди жодугар. Шаби сию панжум.

36. Достони подшоҳ Зовал ва духтари бозарғон ва Қутвол он шаҳар ва ошиқ шудани подшоҳ ва дарзидани ифқат. Шаби сию шашум.

37. Достони амирзодаи Сийистон ва пили Сапед ва мори сиёҳ ва хидмат қардани амирзода ва самараи он Ҳазрат. Шаби сию ҳафтум.

38. Достони интиком қашидан Саъва (صعوه) аз Пил бамаъвнат ва иёнаи асҳоби худ. Шаби сию ҳаштум.

39. Достони Бозғони аҳмак ва зани ў ки, “Шаҳри орой” и ном буд ва ниҳон гардонидан аз бим шавҳар дар хузури маъшук. Шаби сию нўҳум.

40. Достони Фағфур подшоҳи Чин ва нақшбанди вазир дар айвони маликаи Рум ва ризо додан малика бақардани шўй. Шаби чехлум.

41. Достони сарвадгуфтани дароз гўш ва пой гуфтан ҳезмфуруш. Шаби чехли якум.

42. Достони бозарғони Тармад ва машғул шудани ў бо зани худ ва тарқ додани тижорат ва насиҳат қардани тўти ва шорик ва бозомадан бар сарвакти хуяш (худаш). Шаби чехли дувум.

43. Достони Рой ва буридани дами мор сатҳидани зан ва рафтани Рой бар азиймат бурдан ва шунидан гуспанд. Шаби чехли сеюм.

44. Достони Ройи пир ва узр кардан писару - духтари ў ва сухан шунидан аз мутриба ва нажот ёфтани Рой аз узр. Шаби чехли чахорум.

45. Достони Бозаргони Хоразмий ва Ҳажжом ва дидани бозаргон бахти худро барсуврати роҳиб ва иқтидо кардани Ҳажжом. Шаби чехлу панжум.

46. Достони хоби Хужаста ва таъбири тўти ва хикояти Ройи Роён Ройи Ужин. Шаби чехли шашум.

47. Достони чаҳорёри мувофик, ки бар ҳақими рафтан ва ҳақим ҳар чаҳорро муҳре тилсим дод ва ҳар яки бар ганжи вуқуф ёфтанд ва яки бегараз бозгашт. Шаби чехлу ҳафтум.

48. Достони жувони Богдоди, ки бар канизаки мутриба ошик буд, пас бажувони Ҳошими бифурухт ва пушаймон шудани ва оқибат бамақсуд расид. Шаби чехлу ҳаштум.

49. Достони подшоҳ ва дидани ў хушҳон (хушаҳон) гандум ва се бародар, яки хурад خورد буд пир шуд ва дувум кўҳни гашта (бошқа манбада кўҳли гашта) ва бузург жувон монда. Шаби чехлу нўҳум.

50. Достони подшоҳ, ки гам мебарад ва духтари Қайсар ва хостакори фурустод ва ў надод, ожизикор зўрдаст овар. Шаби панжохум.

51. Достони Баҳром ва ду вазири ў хосса ва хулоса ва боинсоф расидани духтари хосса. Шаби панжоҳи яқум.

52. Достони Зоҳид ва мурғи ҳафтранг ва зани ў бар сарроф ошик шудан ва куштани мурғи ҳафтранг ва аз сари бистар бархостан ва подшоҳ шудани писари зоҳид. Шаби панжоҳи дувум¹²⁸.

Хулоса сифатида шунини айтиш керакки, Асар мундарижасидаги мавзуларнинг бош ғояси вафо ва садоқат, ҳаё ва андипалилик, адолат ва ҳалоллик, одоб-ахлоқ меъёрларига риоя қилиш. Шу фазилатларнинг акси бўлган бевафолик, оила, юрт ва динга хиёнат, ҳаёсизлик, адолатсизлик, нопок ишларга чалғиш ва умуман одоб-ахлоқ нормаларига зид ҳар бир ҳаракатдан сақланишга чақиради. Тўтининг барча хикоя ва қиссалари шу ғояларни асослаш, исботлашга қаратилган. “Тўтинома”ни ўқиган ҳар бир китобхонўзига керакли хулосаларни олиб, ижобий томонга интилиб, ўзига яхши фазилатларни орттириш билан бирга, асрдаги баъзи салбий образларга ўхшамасликка ва ҳаётда ёмон хулқли кишилар борлигини ҳис этиб, доимо хушёр тортиб юришларига замин яратади. Ҳар қандай бадий асарнинг яратилшдан мақсад, инсонларни эзгулик, яхшилик ва ўзликни англашга чорлашдир. Бундай асарлар ибратхона вазифасини ўтади десак муболаға эмас, балки ижод оламининг ҳақиқатидир.

¹²⁸ Бухоро давлат музей-ҳўриқхонаси “Ҳужжатлар” фондида №23496/11 ашёвий рақам остида сақланаётган 1110 №1698йилда Муҳаммад котиб томонидан кучирилган нусхаси